

Плюралістична теорія держави Б.О.Кістяківського

В.ТИМОШЕНКО

*кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
доцент Національної академії Служби безпеки України*

Розбудова України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави обумовлена багатьма факторами. Не останнє місце серед цих факторів посідає юридична наука, досягнення якої впливають на політико-правову практику, сприяють ґрунтовному розробленню теоретичної конструкції держави, визначенню її сутності, завдань і ролі у суспільстві. При цьому сучасні дослідження мають спиратися не лише на досвід сьогодення, а й враховувати здобутки своїх попередників, які за інших історичних умов пропонували оригінальні варіанти визначення сутності держави і обґрунтування її функцій. На особливу увагу заслуговує плюралістична теорія Б.О.Кістяківського, яка дає можливість всебічного дослідження держави, чим відкриває шляхи досягнення об'єктивної істини.

Праці Б.О.Кістяківського не часто привертають увагу сучасних дослідників. Про нього писали С.Хейман та Л.Депенчук[1]. Окремі аспекти вчення Б.О.Кістяківського досліджував С.А.Львов [2]. Оцінку внеску Б.О.Кістяківського у розвиток доктрини правової держави можна знайти у монографії автора цієї статті[3]. Оскільки проблема визначення сутності і завдань держави, над якою працював вчений, є актуальною і в наші дні, вважаю за потрібне звернутись до його досліджень ще раз.

Богдан Олександрович Кістяківський (4(16)611.1868 р., Київ — 29.04.1920 р., м.Катеринодар, тепер Краснодар) — український правознавець, філософ, історик, академік Української академії наук, доктор державного права. Походить з дворянської родини визначного правознавця О.Ф.Кістяківського. В 1888 р. Б.О.Кістяківський вступив на історико-філологічний факультет Київського університету. У студентські роки перебував під впливом ідей М.П.Драгоманова, І.Я.Франка, М.І.Павлика, поділяв прагнення демократичних сил Росії перетворити Російську імперію у федеративну республіку. За це Б.О.Кістяківського виключили спочатку з Київського університету, а потім з Харківського і Юр'ївського (м.Дерпт, тепер Тарту, Естонія) університету. В 1895 р. вийшов за кордон для завершення освіти. Навчався на філософському факультеті Берлінського університе-

ту, у Страсбурзькому і Гейдельберзькому університетах. В 1899 р. в Берліні захистив докторську дисертацію з філософії.

З ім'ям Б.О.Кістяківського пов'язано видання «Русской мысли» і «Политических сочинений» М.П.Драгоманова, редагування «Критического обозрения» (1907–1910) і журналу «Юридический вестник» (1913–1917). Входив до редколегії збірника «Вехи», де опублікував свою відому статтю «На захист права (Інтелігенція і правосвідомість)» (1909).

З 1906 р. Б.О.Кістяківський читав лекції у Комерційному інституті і на Вищих жіночих курсах у Москві в 1909–1910 рр. працював у Московському університеті, в 1911–1917 рр. — в Демидовському юридичному ліцеї в Ярославлі. Після захисту (на початку 1917 р.) докторської дисертації за книгою «Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук та загальної теорії права» (1916) Б.О.Кістяківського було обрано ординарним професором права Київського університету, а в січні 1919 — деканом юридичного факультету. Став членом Українського наукового товариства. 25.01.1919 р. його було обрано позаштатним академіком УАН по кафедрі державного, адміністративного і міжнародного права, а 08.03.1919 р. — штатним академіком УАН по кафедрі соціології. Співпрацював з В.І.Вернадським у здійсненні реформи вищої освіти і наукових установ в Україні[4].

Б.О.Кістяківський був прихильником плюралістичного (синтетичного) підходу до держави. Критично осмислюючи погляди і підходи як попередників, так і сучасних йому вчених, він розвивав ідею доповнювальності (додатковості), тобто множинності, плюралізму методів соціальних досліджень. Глибина теоретико-методологічних позицій вченого дала йому можливість усвідомити, що саме додатковість дозволяє зберігати теоретичну цінність (істинність) будь-якої альтернативної точки зору у системі і цілісності цих точок[5].

Індивідуалізм Б.О.Кістяківського цілком ґрунтувався на неокантіанській філософії. Слід сказати, що найбільш повне вираження неокантіанство знайшло в двох німецьких філософських школах: марбурзькій і фрейбурзькій (або баденській). Пе-

риша школа особливого значення надавала ідеалістичній інтерпретації наукових понять і філософських категорій, тлумачила їх як логічні конструкції. В центрі уваги другої — обґрунтування протиставлення природничих і суспільних наук на основі кантівського вчення про практичний і теоретичний розум і спроби довести неможливість наукового пізнання соціальних явищ, доступних начебто лише аксіологічно-нормативному і телеологічному дослідженню.

Неокантіанці протиставляли науки про природу наукам про дух і культуру. Людська свідомість впорядковує і конструює природні явища за допомогою розумової форми причинності (каузальності). Природа постає як сукупність причин і наслідків. Суспільство, людські вчинки, культура — це реалізація людської волі, що охоплюється категорією «мета». В результаті суспільство являє собою сукупність цілей і засобів. Отже, науки про природу оперують за допомогою закону причинності, а науки про дух — за допомогою закону доцільності. На соціальні явища, в тому числі політику, державу і право, згідно з цією теорією, не поширюється закон причинності, вони охоплюються категорією мети як апіорно властивістю людської свідомості і волі.

Будучи прихильником фрейбурзької (або баденської) школи неокантіанства, Б.О.Кістяківський наголошував на розмежуванні методології наук про природу і про культуру. Соціологічний неокантіанський метод Б.О.Кістяківського містив нормативні та емпіричні (причинні та позитивні) виміри. Він пропонував не проводити формування ідеалів на цілком емпіричній основі, а зважати на те, щоб етична сфера залишалася незалежною від неї, однак перебувала у зв'язку зі сферою емпіричною. Грунтуючись на власному розумінні неокантіанського розмежування емпіричних і нормативних аспектів наукових досліджень, Б.О.Кістяківський визнавав можливість того, що індивідуальні ціннісні судження можуть впливати на сприйняття індивідом природи та будь-якого аспекту емпіричної реальності. Ця плутанина могла вплинути на соціологічні дослідження, якщо нормативні судження, які сприймаються як закони природи, будуть застосовуватись до суспільства. Б.О.Кістяківський пояснював, що єдині закони, які існують в природі, є обмеженими, передбачуваними феноменами в рамках чистої науки[6]. На його думку, щоб позбутися будь-яких непорозумінь, людина має цілком відмежуватися від законів природи, оскільки жоден з них, який ми сприймаємо у вузькому значенні, тобто закон механіки, фізики, хімії або психології, не можна безпосередньо застосовувати до соціальних процесів. Якщо коли-небудь будуть відкриті закони соціального життя, то вони вважатимуться законами суспільства.

Неокантіанська теорія Б.О.Кістяківського характеризується первісним методологічним дуалі-

змом між нормативною та емпіричною сферами. Його позиція включала як намагання позитивістів вивчати закони соціальної структури та змін, так і позицію неокантіанства, що соціальні науки мають досліджувати характеристики певного суспільства та історичних епох, а не загальні закони на всі часи життя[7]. Б.О.Кістяківський застосовував цей підхід до юридичних наук у неокантіанській дуалістичній теорії з метою окремого вивчення соціальної (позитивної) та юридичної (нормативної) природи суспільства і держави.

Логічно правильне визначення, за Б.О.Кістяківським, має не лише поєднувати в собі всі складові елементи предмета, але й давати синтез їх, тобто представляти їх у необхідній єдності. Дотримуючись основних правил логіки, слід визнати, що держава є правовою організацією осілого на певній території народу. Ця правова організація знаходить своє завершення в органах державної влади. Але юридичне визначення не враховує суспільних явищ у прямому розумінні слова. Ці явища виділяються в особливу групу, виходячи з того, що суспільство, або народ, як економічно і соціально організоване ціле, становить лише субстрат або матеріальну основу держави в правовому розумінні. Держава ж є соціальним феноменом, що містить позитивні та нормативні елементи. Предметом соціального вчення про державу Б.О.Кістяківський вважав «ті питання, які виникають із співвідношення між суспільством і державою або між двома рядами різнорідних явищ, що відбуваються в одному соціальному цілому...» [8, 438].

Б.О.Кістяківський дає визначення держави, яке враховує і соціальну організацію народу: держава є осілий на певній території народ, що об'єднаний певним ступенем соціальної солідарності і наділений організованою владою. Друге визначення не суперечить першому. Держава є всеохоплюючою соціальною організацією, що являє собою значно більше, ніж систематизовані нормативні акти. На думку Б.О.Кістяківського, загальна теорія держави, що прагне об'єднати соціальне і правове вчення про державу, повинна користуватись останнім визначенням[8, 453].

Б.О.Кістяківський не абсолютизував роль держави, але стверджував, що саме за допомогою держави здійснюється те, що потрібно, важливо і є цінним для всіх. «Держава сама собою є найбільш всеохоплюючою формою солідарності, і разом з тим вона веде до створення і вироблення найбільш повних і всебічних форм людської солідарності. Спільне благо — ось формула, в якій виражаються ідеальні цілі і завдання держави як такої» [8, 427], — писав Б.О.Кістяківський. На його думку, сприяючи зростанню солідарності між людьми, держава робить людину благородною і підносить її; вона дає їй можливість краще розвивати всі сторони людської природи і здійснювати ідеальні цілі. Саме в цьому, за Б.О.Кістя-

ківським, полягає істинна, ідеальна сутність кожної держави.

В даному випадку Б.О.Кістяківський розглядає солідарність не як причину виникнення держави, а як її наслідок, як результат діяльності держави.

Основною ознакою держави Б.О.Кістяківський називав владу. Останню розглядав як ідейний фактор, що створюється правовими нормами. Щоб визначити причину існування влади, він пропонував розмежувати явища, які до неї входять, на їх складові частини. Для цього слід чітко відрізняти соціально-психологічні елементи в тому процесі, який призводить до підкорення однієї людини іншою і до визнання одного володарюючим, а іншого підвладним, від того, що склалося завдяки історико-політичним умовам, тобто завдяки тривалому процесу історичного розвитку, що привів до створення сучасної держави і, нарешті, від того, що становить формально-юридичну сторону влади і що гарантується сучасним державно-правовим порядком[9].

Б.О.Кістяківський стверджував, що причина володарювання полягає не стільки у волі, яка наказує, скільки у волі, яка підкоряється, тобто в тому, що М.М.Коркунов, який унікав вживати термін «воля», називав свідомістю або відчуттям залежності. Послугуючись синтетичною методологією, Б.О.Кістяківський дійшов висновку, що в тих явищах, які називають владою, переплітаються як постійні, стихійні елементи людської психіки, так і ті напашування, які створюються соціальним та історико-політичним розвитком, а також те, що виражається в діяльності конкретної держави.

В соціально-психологічному розумінні влада зароджується там, де за відносин двох або кількох осіб одна особа завдяки своїм духовним, а іноді навіть фізичним перевагам, завдяки якостям свого характеру і своїй енергії займає керівне і панівне становище, а інша особа потрапляє в залежність від неї. Завжди і всюди, де є люди і відносини між ними, виникають соціально-психологічні явища. Природні обставини, від яких вони залежать, це кількість людей і природні відмінності між ними. Коли збирається велика маса людей, відбувається немов би згущення і накопичення соціально-психологічної атмосфери. За накопиченням людей виникають нові соціально-психологічні явища керівництва і підпорядкування. З одного боку, сили окремо взятої людини — керівника, вождя — набувають особливої інтенсивності і напруги, з іншого, — схильність до покори ще більше посилюється у людей, які одного разу вже підкорилися. Маса йде за своїми вожаками. Тут судження Б.О.Кістяківського збігаються із судженнями М.К.Михайловського про «героїв і натовп», Г.Тарда про закони наслідування та Г.Зіммеля про панування і підпорядкування.

На думку Б.О.Кістяківського, там, де між людьми виникають тривалі відносини панування і впливу, з одного боку, та підвладності і залежності, — з іншого, там особисті відносини впливу і залежності немовби перетворюються в дещо, що існує незалежно від цих людей. Ці відносини начебто об'єктивуються. Виникають відносини панування і підлеглих в ім'я якихось вищих начал. У відносинах панування і підпорядкування, як у соціально-психологічному явищі, є якась загадка, дещо таємниче і немовби містичне. Яким чином воля однієї людини підкоряє іншу людську волю — це важко пояснити. Ці явища приховані в найбільш глибоких і потаємних схованках людської психіки[10, 466]. Відносини, що в даному випадку виникають, є найбільш загальними і постійними для всієї людської спільноти, вони характерні не лише для держави і для сутності державної влади. Як елемент, характерний не лише для держави, а взагалі для всього соціального середовища, ці відносини становлять предмет вивчення соціології. Дослідники ж державної влади повинні мати на увазі не взагалі панування і залежність, а окремий випадок його — державне панування.

З формально-юридичної точки зору, влада — це здатність розпоряджатися і змушувати виконувати свої веління. Володарювати в державному розумінні — значить розпоряджатися безумовно і бути в змозі змушувати виконувати. Влада полягає у відносинах між волею, що виражається у веліннях державної влади, і волями виконавців цієї влади, тобто підданих і державних чиновників.

Державне панування існує лише в конкретних державах, а всі конкретні держави пройшли певний історичний розвиток і для них характерна певна соціальна структура. Найкраще було б шукати саме в цьому розвитку і в створеній ним соціальній організації пояснення сутності державної влади. Якщо ж робити висновки про державну владу виходячи з того, як вона проявляється в історичному розвитку держав, доведеться ототожнювати державу з тією ознакою, яка найпомітніша, а саме із силою і страхом. Але ототожнювати владу з матеріальною силою не є правильним. Матеріальна сила перемагала і ставала владою, як правило, лише тоді, коли її підтримувала сила ідейна. До всіх традиційних ознак влади — престижу, авторитету, традиції, звички, сили, що навіває страх і покірність, Б.О.Кістяківський пропонує приєднати ще одну ознаку — будь-яка влада повинна мати моральне виправдання[10, 470]. Як тільки влада втрачає ідею, що її надихала, вона неминує гине.

На думку Б.О.Кістяківського, надихаюча ідея, або моральне виправдання, влади є, без сумніву, основною і найважливішою її ознакою. Але цим сутність влади не вичерпується. Влада розвивається в логічний послідовності: по-перше, під впливом соціально-психологічних причин, що ведуть

до престижу і авторитету, з одного боку, і відчуття залежності і підлеглості, — з іншого; по-друге, влада зобов'язана своїм існуванням цілому ряду історичних і політичних умов, починаючи від боротьби рас і підкорення однієї раси або нації іншою і закінчуючи соціальною боротьбою, боротьбою класів, що обумовлена економічними відносинами і є такою, що веде до перемоги більш прогресивних суспільних сил над відсталими і віджитими, і, нарешті, по-третє, певні відносини зверхності і підлеглості стверджуються і закріплюються завдяки ідейному виправданню їх. У правовій державі ці відносини закріплюються в правових нормах. Спочатку існуючі фактичні відносини стають відносинами, закріпленими нормами права. З'являється переконання, що те, що є, повинно бути. Але поступово правова ідея, ідея належного, бере гору на тим, що існує лише фактично. Тому і фактичні відносини приводяться у відповідність з належним у правовому розумінні. Все, що не знаходить собі виправдання, змінюється і узгоджу-

ється з тим, що повинно бути. Таким чином, над владою все більше панує правова ідея, ідея належного. Щоб існувати і бути визнаною, влада мусить себе виправдати. Для культурної людини недостатньо того, що влада існує; мало і того, що вона необхідна, корисна і доцільна. Б.О.Кістяківський робить висновок у дусі неокантіанства: лише якщо влада сприяє тому, що повинно бути, лише якщо вона веде до панування ідеї права, лише тоді ми можемо виправдати її існування, лише тоді ми можемо її визнати [10, 470, 471].

Б.О.Кістяківський виступив засновником соціокультурного підходу в теорії права. Розвиваючи класичну ідею солідаризму, Б.О.Кістяківський вважав завданням держави досягнення спільного блага і справедливості. Відповідно до ідеї справедливості кожній людині повинно бути гарантовано право на гідне існування. Саме в цьому полягає, за Б.О.Кістяківським, природа ідеальної держави, теоретичні дослідження якої мають стати завданням сучасних вчених.

Використані матеріали:

1. Див.: Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату / Пер з англ. — К.: Основні цінності, 2000. — 304 с.; Деяченко Л. Богдан Кістяківський. — К.: Основи, 1995. — 174 с.
2. Див.: Львов С.А. Критика «философии ценностей» в русской буржуазной политико-правовой мысли. Автореф. дисс. канд. юрид. наук (12.00.01). — Л.: ЛГУ им. А.А.Жданова, 1983. — 20 с.
3. Див.: Тимошенко В.І. Правова держава (теоретико-історичне дослідження). — К.: Наукова думка, 1994. — 132 с.
4. Див.: Тимошенко В.І. Кістяківський Б.О. / Антологія української юридичної думки: В 6 т. / Редкол.: Ю.С.Шемшученко (голова) та ін. Том 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / Упорядники: В.Д.Бабкін, І.Б.Усенко, Н.М.Пархоменко; відп. редактори В.Д.Бабкін, І.Б.Усенко. — К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. — С. 320.
5. Див.: Тимошенко В.І. Кістяківський Богдан Олександрович / Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С.Шемшученко (голова редкол.) та ін. — Т. 3: К-М. — К.: «Укр. енцикл.», 2001. — С. 110—111; Тимошенко В.І. Кістяківський Богдан Олександрович / Мала енциклопедія етнодержавознавства. НАН України. Ін-т держави і права ім.М.В.Корецького НАН України / Редкол.: Ю.І.Римаренко (відп. ред.) та ін. — К.: Довіра, Генеза, 1996. — С. 846—847.
6. Див.: Хейман С. Цит. праця. — С. 87, 90.
7. Див.: Кистяковский Б.О. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. — М.: Изд. М. и С.Сабашниковых, 1916. — С. 344, 345, 346.
8. Кистяковский Б.А. Государственное право (общее и русское): Лекции Б.А. Кистяковского, читанные в Московском коммерческом институте в 1908/1909 академическом году / Кистяковский Б.А. Философия и социология права / Сост., примеч., указ. В.В. Сапова. — СПб.: РХГИ, 1999.
9. Див.: Кистяковский Б.О. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Кистяковский Б.А. Философия и социология права / Сост., примеч., указ. В.В.Сапова. — С. 275.
10. Див.: Кистяковский Б.А. Государственное право (общее и русское): Лекции Б.А. Кистяковского, читанные в Московском коммерческом институте в 1908/1909 академическом году // Т д с а м о.